

INGLIZ TILI SO‘Z URG‘USIDA DARAJALANISHI

Turg‘unova Shahnoza Abduvali qizi

Farg‘ona davlat universiteti

ta’lim xizmatlari markazi ingliz tili o‘qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi kunda barcha til o‘rganuvchilar orasida so‘zlarning urg‘ulari borasida, ularni qay holatda talaffuz etish va bunday urg‘ularning o‘rinlari haqida turli mulohazalar bo‘lib kelmoqda. Har bir tilning so‘z urg‘ulari va mana shu urg‘ular asosida ularni talaffuz etish qoidalari mavjud. Ushbu maqolada ingliz tilidagi so‘zlarning urg‘u darajalari, ularning o‘rinlari, talaffuz etilish qoidalari va Amerika, Britaniya tilshunoslari, Rus fonetistlarining nazariyalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: urg‘uning darajalari, Xalqaro Fonetika Alifbosi (XFA), Chomski va Halle nazariyalari, bosh urg‘u, ikkinchi darajali urg‘u, kuchsiz urg‘u, uchinchi darajali urg‘u, H. Svit ingliz tilshunosi, leksik urg‘u, D.Jonesning tahlili, o‘zgaruvchan-generativ fonologiya, urg‘uning o‘rni, urg‘u kategoriyalari, Rus fonetistlari

GRADING OF ENGLISH VOCABULARY

Abstract: Currently, among all language learners, there are various opinions about the accents of words, how to pronounce them and the places of such accents. Each language has accents and pronunciation rules based on these accents. This article presents the accent levels of English words, their places, pronunciation rules and theories of American, British linguists and Russian phoneticians.

Key words: levels of accent, International Phonetic Alphabet (IPA), Chomsky and Halle’s theories, head accent, secondary accent, weak accent, tertiary accent, H.Sweet English linguist, lexical accent, D.Jones’s analysis, variable generative phonology, the importance of accent, accent categories, Russian phonetics.

Leksik urg‘u bir necha omillar ta’sirida vujudga keluvchi murakkab jarayon bo‘lib, unda bir nechta darajalar mavjuddir. Bunday turlicha urg‘u darajalari tovush asosiy tonining roli, ritmik yaqqollik, urg‘uli va urg‘usiz bo‘g‘inlarning xususiyatlari, ularning reduksiyaga uchrashi natijasida vujudga keladi. Muayyan tillardagi leksik urg‘u darajalanish xususiyatiga egadir. Ingliz va o‘zbek tillaridagi urg‘u ham bundan mustasno emas. Ingliz tili so‘z urg‘usini darajalarga ajratish tilshunos olimlar o‘rtasida turli bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi. Ko‘pgina mualliflar ingliz tilida so‘z urg‘usining uchtadan beshtagacha darajasini farqlaydilar. Rus fonetistlari va britaniyalik tilshunoslar asosiy (´), ikkinchi darajali(,) va kuchsiz (urg‘u olmagan) urg‘u darajalarini farqlagan.¹ Amerikalik tilshunoslar fikricha esa bunday darajalar to‘rtta : asosiy (´), ikkinchi darajali(˘), uchinchi darajali (˙) va kuchsiz (˘).

Urg‘uning darajalarini belgilovchi terminlar va belgilar ham bir-biridan farq qiladi. Masalan amerikalik tilshunoslar asosiy(main), pasaygan asosiy (lowered main), o‘rta (medium), va kuchsiz va hatto to‘liqⁱⁱ, yarim, kuchsiz urg‘u kabi atamalarni qo‘llaganlar. Tilshunos H Svit ingliz tilidagi leksik urg‘u darajalarini quyidagicha belgilaydi: kuchsiz /˘/, o‘rta yoki yarim kuchli /:/, kuchli /•/ va o‘ta kuchli yoki emfatik urg‘u /;/. Guvohi bo‘lganimizdek, olimlar leksik urg‘u darajalarini turli belgilar orqali ifodalaganlar. Fonologiyada uchta urg‘uni belgilash taomili mavjuddir: sonlardan foydalanish, pastdan yoki yuqoridan maxsus belgilar qo‘yish, Xalqaro Fonetika Alifbosi (XFA) urg‘u belgilaridan foydalanish. Odatda tilshunoslar quyidagi jadvalda keltirilgan belgilardan keng foydalanadilar.

Urg‘u kategoriyalari	Asosiy		Kichik(ahamiyatsiz)	Urg‘u olmagan
	Bosh	Ikkinchi darajali	Uchinchi darajali	Urg‘usiz
Sonlar	1	2	3	0
Alohida urg‘u belgilari	Kuchli /´/	Kuchsiz /˘/	-	-
XFA urg‘u belgilari	Ustki belgi /˘/	Ostki belgi /˙/	-	-

XFA ga ko‘ra birinchi darajali urg‘u uchun // ustki belgi, ikkinchi darajali urg‘u uchun /, / quyi vertikal chiziqcha qo‘llaniladi. Ba’zida urg‘uli bo‘g‘indagi unli ustidan alohida belgilar qo‘yiladi (ó). So‘ngisi urg‘u urg‘u darajalarini sonlar orqali ifodalash mumkin: bosh urg‘u uchun 1, ikkinchi darajali urg‘u uchun 2, uchinchi darajali urg‘u uchun 3 va urg‘usiz bo‘g‘in uchun 0 soni qo‘llaniladi. Yuqoridagilarga binoan, suprasegmental so‘zining urg‘u qolipi quyidagicha belgilanishi mumkin: sonlar vositasida 20310, suprasegmental yoki XFA transkripsiyasiga ko‘ra [,su:præseg‘mentl] tarzida ifodalanadi.

Ehtimol ingliz tilidagi ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda uchdan ortiq urg‘u darajalarini aniqlash mumkindir. Lekin urg‘uning quyi darajalar asosan maxsus tajribada qo‘llaniladigan asboblarda yordamida aniqlanadi. Shuning uchun ham, tinglovchi besh yoki undan ortiq so‘z urg‘usi darajalarini ajrata olmaydi (D.Jones va A.C.Gimson buni tasdiqlagan). Agar biz ushbu fikrga asoslanadigan bo‘lsak ingliz tilidagi besh yoki undan ortiq bo‘g‘inli so‘zlarda beshtadan daraja mavjuddir. Masalan, examination so‘zida e³xa²mi⁴na¹tion⁵ shaklida urg‘u darajalari belgilangan. Nazariy jihatdan, bunday urg‘u darajalari faqatgina ko‘p bo‘g‘inli so‘zlar uchun muhim bo‘lishi mumkin xolos. Amaliy jihatdan esa insonning qulog‘i urg‘uning uchta darajasini ajrata olishi mumkin.

Chomski va Halle ingliz tilida beshta so‘z urg‘usi darajasini ko‘rsatadilar va ta’kidlashlaricha “asosiy urg‘uning sirtqi qismi o‘zgarish sikli amaliyoti orqali aniqlanadi”. Oxirgi sikl so‘zi orqali ular bosh urg‘u va urg‘uning sirtqi qismi (ikkinchi, uchinchi, to‘rtinchi, kuchsiz kabi) so‘zning boshlang‘ich va oxirgi qismida joylashuvi va unlining tushirib qoldirilishini nazarda tutganlar. O‘zgaruvchan-generativ fonologiya urg‘uning eng kamida to‘rt yoki beshta urg‘u darajasini ko‘rsatib bir necha urg‘uning joylashuviga doir taxminiy qoidalarini taklif qildi. Ularda keltirilgan ta’riflar ham keskin farq qiladi, masalan, D.Jonesning tahliliga ko‘ra, umumlashtirib aytganda, ingliz tilidagi ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarning urg‘uli bo‘g‘in yoki bo‘g‘inlarini aniqlash normalari mavjud emas. Ya’ni urg‘uning o‘rni aniqlash avtomatik tarzda sodir bo‘ladi, masalan, so‘zdagi bosh urg‘uning o‘rni cho‘ziq unli va diftonglar bilan

o‘zaro aloqadordir. Urg‘uning qolgan darajalari esa qisqa unilarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham ingliz tili murakkab urg‘u tizimiga egadir. Ingliz tili so‘z urg‘usini ta’riflash uchun esa demak urg‘uning uchta darajasi (bosh, ikkinchi darajali, kuchsiz) ham nazariy, ham amaliy jihatdan yetarlidir.

Ingliz tilidagi nofunktsional so‘zlarning barchasi kamida bitta ritmik zarbli bo‘g‘inga(asosiy urg‘uga) egadir. Yordamchi so‘zlar esa odatda urg‘usizdir. Asosiy urg‘uning ritmik yaqqolligini tasdiqlovchi dastlabki manbai bu tovushning yuqori chastotasi, ammo ovoz tonining turli darajalari asosiy urg‘uda ikki tipdagi asosiy urg‘uning farqlanishiga sabab bo‘ldi. Masalan, **suprasegmental** yoki **syllabification** so‘zlari ikkitadan ritmik zarbga ega, ammo ulardan bittasi ikkinchisi o‘zining yuqori toni tufayli birinchisiga qaraganda ancha yaqqolroqdir.

Asosiy urg‘u ikkiga bo‘linadi: bosh va ikkinchi darajali. Ikkinchi darajali urg‘u bosh urg‘uga nisbatan nomajburiy bo‘lib asosan ingliz tilidagi uzun so‘zlarda alohida vaziyatlarda ko‘zga tashlanadi. Masalan **suprasegmental** so‘zining birinchi bo‘g‘ini, **syllabification** so‘zining ikkinchi bo‘g‘inida ikkinchi darajali urg‘uga duch kelamiz. Bosh va ikkinchi darajali urg‘u o‘rtasidagi asosiy farq birinchi darajali urg‘u deyarli barcha so‘zlarda faqatgina bitta bo‘g‘inda mavjud bo‘ladi, biroq ikkinchi darajali urg‘u so‘zlarning uzunligiga bog‘liq ravishda bir nechta bo‘lishi ham mumkin: **contamination** so‘zida bitta ikkinchi darajali urg‘u bo‘lsa, **decontamination** so‘zida ularning soni ikkita. Kuzatuvlarga ko‘ra, ikkinchi darajali urg‘uning birinchisi ikkinchisiga qaraganda biroz kuchliroq bo‘lgani uchun ba’zi mualliflar uchinchi darajali urg‘u atamasini ham qo‘llaydilar.

REFERENCES:

- 1 Ladefog p. A course in phonetics. Harcourt Brace Jovanovich. Inc, 1975. –B. 101.
- Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. –Москва. 1959. –Б. 79-80.
- 2 Southworth F, Daswani Ch. Foundation of linguistics. —New York.; 1974. –B. 67.
- 3 Kurath H. A phonology and prosody of modern English. Ann Arbor, 1964. –B. 141.
- 4 Sweet H. A Primer of Phonetics. —Oxford.: 1929. –B. 49

5 Соколова М, Гитовт К, Тихонова И, Тихонова Р. English Phonetics. A Theoretical Course. —Москва.: Высшая школа, 1991. —Б. 104.

6 Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986. —В. 128

7 Chomsky N, Halle M. The Sound Patterns of English. —New York.; 1968. —В. 74.

8 Halle M, Keyser S. English Stress. Its Form, its Growth, and its Role in Verse. New York.; 1970. —В. 3.

9 Abduazizov A. Theoretical Phonetics Of Modern English . —Tashkent.: “Ўқитувчи”, 1986. —В. 128

